

TEMP

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

HOLBERG
BYRIVALISERING
SKRIFT
MODSTAND
ROMERRIGET
RELIGION
MUSIK
MAGT
SYGDOM

TILTRÆDELSESFØRELÆSNING FOR DET FÆLLES BEDSTE?

Analysen af imperial magt hos Romerrigets historikere

Jesper Majbom Madsen

Ved juletid i 2022 modtog Syddansk Universitet og Københavns Universitet en bevilning fra Danmarks Frie Forskningsfond til et projekt om romerske historikeres vurderinger af Roms ekspansion og de krige, der banede vejen for det største landimperium i vores del af verden.¹ Projektet styres af to sideordnede spørgsmål. Først søger vi svar på, hvordan Romerrigets historikere betragtede romernes brug af magt i forbindelse med selve krigsførelsen og efterfølgende i forbindelse med den undertvingelse, som fulgte med annekteringen af byer, kongeriger og forskellige folkeslag på de tre kontinenter, som Romerriget strakte sig over. I projektets andet hovedspørgsmål undersøger vi, hvad historikernes analyser af romersk krigsførelse kan fortælle os om selve grundlaget for krigenes udbrud, altså hvad der ifølge Romerrigets egne historikere drev Roms erobringer, hvorfor romerne fortsatte ekspansionen langt ud over Italiens grænser, og hvilken betydning imperiet fik for den sociale og politiske sammenhængskraft såvel i Rom som i de erobrede områder. Da Romerriget har ageret forbillede for senere europæiske imperier, har spørgsmålet om, hvorfor Rom fortsatte erobringerne generelt, været genstand for stor bevågenhed i forskningen. Den mest dominerende tilgang er ideen om, at romernes ekspansion var præget af en defensiv tankegang: Det var frygten for rivaliserende folk og stater, der ansporede Roms krigsførelse.

FORSKNING I ROMERSK IMPERIALISME

Det var den tyske historiker Theodor Mommsen, som i midt af 1800-tallet først fremlagde teorien om, at det primært var frygten for andre staters aggression, som ledte romerne fra den ene ekspansionskrig til den næste. Ifølge Mommsen var det romernes gode tilpasningsevne i en omskiftelig verden og resolute respons, som med tiden etablerede imperiet. En lignende tankegang finder vi hos den amerikanske historiker Tenny Frank, som i værket *Roman Imperialism* fra 1914 argumenterede for, at det romerske imperium blev dannet nærmest ved et uheld, efter at romerne havde udkæmpet den ene krig efter den anden. Roms ekspansion var ikke drevet af grådighed, men af frygten for nederlag og den ødelæggelse, som forventeligt fulgte med.

Det mest konsekvente brud med idéen om defensiv imperialism leverede den britiske historiker William Harris i 1979. I værket *War and Imperialism in Republican*

¹ Denne tekst er en udskrevet version af min tiltrædelsesforelæsning som professor på SDU 17. november 2023

Rome konkluderede Harris, at romersk krigsførelse og ekspansion var drevet af en særlig krigerideologi samt af den økonomiske vinding og succes, som kom med de militære sejre. Alle lag i det romerske samfund havde ifølge Harris noget at vinde ved succesrig krigsførelse. Hærlederne lagde store dele af krigsbyttet til side til sig selv, og de solgte i tilgift krigsfanger og andre tilfangetagne som slaver. Soldaterne fik som regel lov til at plyndre de erobrede samfund, og borgerne i Rom nød godt af de pengegaver og de værdier, som den sejrende general lod overgå til statskassen, eller glædede sig over de bygningsværker, som sejrende generaler lod opføre. Pompeius' Teater og Cæsars Forum med tilhørende Venustempler blev f.eks. finansieret af krigene i Østen og i Gallien.

Harris' tese blev fra starten mødt med kritik. Skeptikerne påpegede især, at Romerriget langt fra altid annekterede de områder, de erobrede, ligesom de var længe om at indlemme den græske verden i imperiet. Derudover har forskere sat spørgsmålstegn ved eksistensen af den krigerideologi, som er et af de søm, Harris' tese hænger på. F.eks. peges der på, at senatet som institution forsøgte at holde igen både med selve ekspansionen af nye områder og med fejringer af militære sejre. Kritikerne har ret i, at ikke alle Roms krige blev drevet af grådighed eller af et patologisk krigsideal som forherligede vold (Harris' egne ord). Harris overkorregerer tesen om defensiv imperialism. Det var langt fra alle Roms krige, som entydigt var drevet af enten økonomiske hensyn, et for romerne særligt voldsideal eller en blanding af de to. Alligevel må *War and Imperialism in Republican Rome* regnes som et nybrud, ikke mindst fordi Harris bryder med romernes eget paradigme om, hvad der for dem var retfærdig krig og dermed "lovlig" krigsførelse.

I 1993 udgav den britiske historiker John Rich artiklen "Fear, Greed and Glory", hvori han advarer mod en for generaliserende tilgang til romersk ekspansion. Roms krige, mente Rich, var styret af forskellige forhold, hvorfor det er nødvendigt at undersøge krigene hver for sig. Skridtet væk fra generaliserende læsninger af motiver bag romersk ekspansion var tiltrængt. Imidlertid varede det ikke længe, før forskningen igen passede romersk krigsførelse ind i en generel teoretisk ramme. Med det nye årtusind tog studiet af romersk imperialism en drejning mod realismeteorier, udviklet inden for den del af statsvidenskaberne, der forsker i internationale relationer. I værket *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome* fra 2006 – som også danske Peter Fibiger Bang lader sig inspirere af i sin behandling af det romerske imperium i værket *The Oxford World History of Empire* fra 2021 – argumenteres der for tesen om, at romerne ikke, som antaget af Harris, var exceptionelt voldelige eller krigeriske. Middelhavsregionen var en verden præget af kaos uden internationale regler, hvor enhver stat måtte sikre sin egen eksistens, hvilket generelt fordrede et stort fokus på krig, ikke bare i Rom, men i hele regionen. Med teorien om anarki og kaos, samt hvordan romerne helt som de øvrige stater måtte føre krig for at sikre byens eksistens, nuancerede Eckstein idéen om defensiv imperialism og vores forståelse af den verden, Rom og de øvrige samfund agerede i. Dermed vender forskning på sin vis tilbage om ikke til idéen om defensiv imperialism, så i det mindste til idéen om, at romerne ikke var mere aggressive eller ærgerrige end andre folkeslag i Middelhavsverdenen.

Spørgsmålet om, hvorfor vi mennesker søger at udvide vores magt, er gam-

melt. Magthavere og meningsdannere har til alle tider diskuteret bevæggrundene for, hvorfor forskellige krige bryder ud. Blandt de overleverede historikere fra antikken er det især atheneren Thukydides (5. årh. f.v.t.), som søger et mere teoretisk svar på, hvorfor mennesker stræber efter at overgå eller overvinde både venner og fjender. Thukydides fremstiller krigen mellem Sparta og Athen som resultatet af athenske ambitioner og spartansk frygt for, hvad der kunne forventes, hvis athenerne fortsatte udvidelsen af deres imperium ind i Det Peloponnesiske Forbunds interessesfære. Om grunden til krigens udbrud skrev Thukydides følgende:

Det var athenerne og spartanerne, der begyndte den, da de brød den trediveårs fred, de havde sluttet efter erobringen af Euboia. Hvad angår spørgsmålet om, hvorfor de brød den, giver jeg først en fremstilling af de to parter anklager og uoverensstemmelser, for at ingen nogensinde herefter skal søge efter grunden til, at grækerne blev ramt af så omfattende en krig. Den sandeste årsag er efter min opfattelse den, man sjældnest hører fremsat: at Athens voksende magt skræmte Sparta og pressede dem ud i krig.²

Overvejelserne om, hvorfor krigen brød ud, skal læses sammen med Thukydides idé om menneskets natur og om, hvordan det var følelser som frygt, had, begær og misundelse, der gjorde det vanskeligt for både folk og stater at leve i harmoni med hinanden. Thukydides har tjent som inspiration for den realismeteorietiske tilgang til moderne geopolitik og lagt navn til fænomenet ”Thukydides fælde” – konflikten, som opstår, når en ny magt udfordrer en dominerende magts position – og Thukydides fokus på frygt og ambition har ligeledes inspireret studiet af romersk imperialisme i både antik og moderne historieskrivning. Et af vores delprojekter omhandler netop, i hvilket omfang Thukydides inspirerede Romerrigets historikere.

TILGANG

Udfordringen for projektet ligger i at generere et så fuldkommet billede af Romerrigets historikeres forskelligartede syn på Roms ekspansion, som det er muligt, og dernæst anvende historikernes beskrivelser og analyser af romersk krigsførelse og imperieopbygning som kilder til, hvad der drev Roms ekspansion. I flere tilfælde mangler vi selv ret store dele af selv de mest velbevarede værker, hvilket både udfordrer ambitionen om en helhedsforståelse af såvel det enkelte værk som af nuancerne i historikernes opfattelser af romersk krigsførelse, motiverne bag og den moralske vurdering af Roms fremfærd i de enkelte krige.

Det moderne studie af Roms tidlige ekspansionskrige hviler traditionelt på et lille udsnit af Romerrigets historikere, ikke mindst på Polybios, som levede fra ca. 200 til ca. 120 f.v.t., og på Livius, som døde omkring år 17 e.v.t. Moderne forskere har

2 Thukydides: 1.4-6 (*Den peloponnesiske Krig*, bog 1, oversat til dansk af Adam Schwartz i AIGIS, 18 (1), 2018).

tillagt disse historikere særlig stor autoritet, enten fordi de var tættere på i tid end de historikere, som skrev i kejsertiden, eller fordi de leverede en viden i en stil, som var særligt efterspurgt blandt 1800- og 1900-tallets historikere og filologer. Men det gælder også for Ecksteins studie af, hvordan Rom frygtede nabostaternes ambitioner, som nærmest udelukkende baseres på Polybios' og Livius' beskrivelser af Roms fjender. Som jeg vender tilbage til nedenfor, så leverer de historikere, som skrev i 2. og 3. århundrede e.v.t. analyser, hvor den romerske elites grådighed og personlige ambitioner spiller en hovedrolle for krigenes udbrud.

Desuden har dette fokus på især Polybios og Livius, som i tilgift har en nærmest patriotisk tilgang til Roms krige, ledt til antagelsen om, at Romerrigets egne historikere ikke i reglen satte spørgsmålstegn ved romernes brug af vold eller for den sags skyld ved retten til at undertvinge byer, kongeriger eller stammesamfund. Det var indtil for nylig en almindelig udbredt antagelse, at når Romerrigets historikere udtrykte kritik, gik den som regel på den enkelte generals overdrevne brug af magt, ikke på romernes ekspansion generelt.

Nye studier har imidlertid vist, at der blandt flere af Romerrigets historikere spores en kritik af Roms erobningskrige. Dette gælder ikke mindst Appian og Florus, som begge skrev i midten af det 2. århundrede, og Cassius Dio som afsluttede sit værk om Roms historie i midten af det 3. århundrede. Men også Sallust, som skrev sine bøger i midten af det 1. århundrede, de årtier, hvor det republikanske Rom oplevede sine værste kriser. Især reflekteres der – som jeg skal vende tilbage til – over, hvorvidt det havde været bedre for den politiske og sociale sammenhængskraft i Rom, hvis romerne havde afholdt sig fra de oversøiske besiddelser og kun underlagt sig den italiske halvø.

Det er denne kritik og synet på romersk ekspansion hos Romerrigets historikere generelt, som er udgangspunktet for vores undersøgelse af romersk imperialisme. I løbet af de næste år vil vi i projektet fokusere på, hvordan Romerrigets historikere til forskellige tider har vurderet Roms ekspansion, motiverne bag den samt nytteværdien af de mange erobningskrige. Hvordan stillede historikerne sig f.eks. til romernes magtanvendelse? Ændrede synet på romersk krigsførelse sig over tid, og hvad kan historikernes analyser og vurderinger af de politiske processer, som ledte op til selve krigen, fortælle os om romernes ekspansion og baggrunden for den? Hvad drev Roms erobringer? Var det især ønsket om magt, militære sejre og økonomisk vinding? Var det resultatet af en krigsideologi, især blandt medlemmerne af den politiske elite, eller en mere eller mindre berettiget følelse af, at angreb var det bedste forsvar i en kaotisk tid uden regler for international politik? Sidst, men ikke mindst, søger vi svar på, hvordan historikerne stillede sig til spørgsmålet om, hvorvidt både Rom og provinserne havde gavn af imperiet. Var ekspansion og opbygningen af imperiet så at sige til det fælles bedste?

Før vi kan mønstre et så komplet billede som muligt af, hvordan Romerrigets historikere beskrev og vurderede motiverne bag Roms erobningskrige, må vi først og fremmest læse det, vi har tilbage af de overleverede værker. Vi har valgt at fokusere på tiden fra midten af det 3. århundrede f.v.t., hvor Rom indledte sine oversøiske erobningskrige til midten af det 3. århundrede e.v.t., hvor Roms kontrol over riget i stigende grad svækkes af en ny periode med intern splid, borgerkrige og skiftende kejsere.

Det var i det 2. århundrede f.v.t., at Polybius satte sig ned og skrev sit universalhistoriske værk, hvori han analyserer, hvordan Roms forfatningsmæssige konstruktion og delingen af magten mellem embedsmænd, aristokrati og folket gjorde det muligt for Rom at sikre sig kontrollen over Middelhavsregionen i løbet af bare få generationer.

Hvor Polybius er fuld af beundring for – og rimelig optimistisk på vegne af Rom – i slutningen af det 2. århundrede f.v.t., så fremstår de historikere, som skrev i det 3. århundrede e.v.t., langt mere pessimistiske, når de beskriver rigets tilstand, og de samme historikere er også mindre tilbøjelige til at fejre Roms ekspansionskrige end Polybius var. F.eks. er historikeren Cassius Dio kritisk over for Roms aggressive udenrigspolitik og de erobringskrige, den medførte. Dio anerkender, at viljen til at føre krig var en forudsætning for statens overlevelse.³ Oprør måtte slås ned, som det skete i Jerusalem i år 70 e.v.t., da den romerske general og senere kejser, Titus, besejrede den jødiske opstand.⁴ Rom var også nødt til at forsvare sine grænser, som f.eks. kejser Marcus Aurelius gjorde det mod germanerne i 160'erne og 170'erne e.v.t. Men det står dog lige så klart, når man læser de bevarede bøger af Dios Romhistorie, at historikeren generelt var imod Roms ekspansion, som i hans optik generelt var drevet mere af den enkelte generals eller kejsers ønske om militær berømmelse end af behovet for at forsvare riget, romerske interesser eller deres allierede.⁵

Udover en ophavsanalytisk tilgang med fokus på, hvornår værkerne er skrevet, historikernes sociale, politiske og kulturelle baggrund samt den enkelte forfatters erfaringer med romersk magtanvendelse, så skal det som led i projektet også undersøges, hvordan historikernes fortællinger og vurdering af romersk krigsførelse adskiller sig fra hinanden, og vi analyserer, hvordan opfattelsen af Roms ekspansion ændrer sig over tid på tværs af sociale og kulturelle skel. Det er i den forbindelse vigtigt at have blik for nuancerne. Som i tilfældet med Cassius Dio, så argumenterer den samme historiker ofte for nødvendigheden af nogle krige, mens andre krige betragtes som unødvendige, hasarderede eller endda som ulovlige.

Kritikken af romernes ekspansion og militære fremfærd kommer til udtryk på mange måder. F.eks. når historikerne vurderer, om en pågældende krig var berettiget, og om romernes eller den enkelte generals fremfærd var afmålt. En anden sammenhæng, hvor historikerne udtrykker kritik af romersk krigsførelse, finder vi i diskussionen af Roms officielle bevæggrunde for at gå i krig. Stemte den officielle og egentlige grund til at gå i krig overens, eller lå der personlige ambitioner bag anbefalingerne om at gå i krig, og var den enkelte krig drevet f.eks. af had til modstanderen og ønsket om hævn – følelser, som spillede ind, da Rom ødelægger Karthago i 146 f.v.t.?

Kritikken af romernes ekspansionskrige kommer også til udtryk i fiktive taler og breve, som Romerrigets historikere tillagde ledere eller andre repræsentanter for Roms modstandere. Her er det bærende tema ofte romernes grådighed, når romernes fjender komme til orde, enten når de taler til deres egne soldater, skriver til allierede, eller når deres udsendinge protesterer over for Roms embedsmænd.

3 Cassius Dio: fragment 8.1; 59.27.2-3.

4 Cassius Dio: 65.7.2.

5 Se f.eks. Cassius Dio: fragment 20.1; 52.16.1-2.

I det følgende stiller jeg skarpt på tre krigsskuepladser i Middelhavsregionen, hvor romerne kæmpede længe for at overvinde deres modstandere: krigen mod Karthago, erobringen af Spanien og undertvingelsen af kongedømmet Pontos. Vi begynder med de tre puniske krige, som Rom og Karthago udkæmpede i årene fra 264 til 146 f.v.t.

DE PUNISKE KRIGE

I Rom regnede man konflikten med Karthago som en alt-eller-intet-krig. De puniske krige afgjorde ikke blot styrkeforholdet de to imperier imellem, men hvilket af de to riger der fremover skulle dominere Middelhavsverdenen. Rom vandt knusende sejre på det afrikanske kontinent både i slutningen af anden puniske krig, hvor styrkeprøven mellem de to reelt blev afgjort, og igen i den tredje puniske krig (146 f.v.t.), hvor Karthago erobres og ødelægges. Inden da havde Rom været på hælene flere gange ikke mindst i anden puniske krig, hvor den kartaginiensiske general Hannibal invaderede Italien, hvorefter han besejrede den ene romerske hær efter den anden og endda truede byen Rom. Derfor kom især anden puniske krig til at stå som et traume, der martrede romernes udenrigspolitiske valg i årtier fremover. Sejren over Karthago fik dermed også en helt særlig plads i romernes egen selvforståelse, og de generaler, der vandt de afgørende slag, blev tildelt en næsten pletfri rolle i de krige, de førte, og dermed en ophøjet plads blandt Roms mange krigshelte.

Romerrigets historikere beskrev den første puniske krig (264-241 f.v.t.) som en krig mellem to ligeværdige parter, der begge søgte at udvide deres interessesfære mest muligt. Romerne frygtede, at Karthago, som allerede kontrollerede Sardinien og Korsika, ville blokere adgangen til havet, hvis det lykkedes kartaginienserne at erobre hele Sicilien. Da søvejen fra Rom til store dele af Middelhavet gik forbi Sicilien, ville Karthago være i stand til at afskære handelsskibe fra at anløbe Rom og andre havne på den italiske vestkyst i tilfælde af konflikt mellem de to magter. Med tydelig inspiration fra græsk historieskrivning beskriver Cassius Dio derfor også første puniske krig som et klassisk eksempel på ”Thukydids fælde”, hvor den gamle etablerede magt, Karthago, frygter de stadigt mere ærgerrige romere.

Krigen udsprang af følgende påskud: Romerne skød skylden på kartagerne for at have hjulpet Tarantinerne, mens Kartagerne skød skylden på romerne for at have indgået en fredsaftale med Hieron. Men som det er naturligt for dem, der ønsker at profitere af situationen, uden dog at fremstå sådan, fandt de altså på disse påskud. I virkeligheden var sandheden en anden. Kartagerne havde jo længe været en magtfaktor, mens romerne nu voksede i styrke, og derfor så de med skepsis på hinanden og blev ført mod krigen af deres instinktive iver efter altid at erhverve sig mere – heri adskiller de sig ikke fra størstedelen af menneskeheden, især når man har succes – og af frygt i den tro, at der kun var én sikker kurs for hver især, nemlig at tilegne sig den andens besiddelser. Men på den anden side var det jo også yderst vanskeligt, umuligt faktisk, for to frie folk, stolte og

stærke, med så kort afstand mellem dem, at rejsen nærmest ingen tid tager, at lade hver især regere sit og frivilligt undgå fjendskab med hinanden.⁶

Den kyniske bemærkning om, at krig er uundgåelig, når to lige stærke magter har samme interesser, er typisk for Dios historiesyn, men ellers er afsnittet her helt i overensstemmelse med det syn, som vi finder hos Romerrigets øvrige historikere, der alle skildrer første puniske krig som et opgør mellem to ligeværdige magter. Hvor det hos Dio er Karthagos frygt for romerne, som er den udløsende faktor, så tillægger Florus Roms imperiale ambitioner stor betydning for krigens udbrud, og Florus påpeger, at Rom gik ind i krigen, fordi man frygtede at blive lukket inde, hvis Karthago fik fuld kontrol med Sicilien.⁷

Hvor den første puniske krig blev regnet for en krig mellem jævnbyrdige magter med samme territoriale interesser, så skulle den anden puniske krig for romernes historieskrivere vise sig at blive alle forsvarskruges moder. Ansvar for krigens udbrud tillægges entydigt Hannibal og Karthago. Hannibals løfte til faderen om aldrig at slutte fred med romerne og modstanden mod ham hjemme i Karthago førte ifølge historikerne til angrebet på Roms interesser i Spanien og siden til invasionen af Italien. Dermed lykkes det således Hannibal at bruge hadet til romerne og frustrationerne over nederlaget i den første puniske krig som brændstof i en ny langstrakt krig mod ærkefjenden Rom.⁸

Roms krig og de midler, romerne brugte til at vinde, blev set som nødvendige. Krigshandlingerne foregik i al overvejende grad på den italiske halvø, og Rom led store tab især i krigens første fase. Hannibals sejr gav ham mulighed for at indtage Rom, men han benyttede den ikke. I stedet forsøgte den puniske general at overbevise Roms forbundsfæller om at skifte side, en strategi, som kun lykkedes delvist. Det var dog først, da Rom landsatte en hær i Nordafrika, at Hannibal blev tvunget til at forlade Italien. Herefter led han og Karthago et nyt smertefuldt nederlag til romerne anført af den herefter legendariske general Publius Cornelius Scipio, som efter sejren fik tilnavnet Africanus.

Da de stridende parter når til tredje puniske krig, er Karthago kun en skygge af sig selv. Nederlaget til Rom efterfølges af store krigsskadeserstatninger og tab af den flåde, som var selve grundlaget for Karthagos magt og den handel, som havde gjort byen til en regional stormagt. Mere interessant i forhold til projektets spørgehorisont er det dog, at der nu ikke længere er enighed blandt historikerne om, hvorvidt endnu en krig mod Karthago var nødvendig. Polybios, som vi mødte i forbindelse med den første puniske krig, deltog selv i erobringen af Karthago som en ven og rådgiver for en anden Scipio, Publius Cornelius Aemilianus Africanus.

Polybios var derfor ikke overraskende af den opfattelse, at også den tredje krig og selve ødelæggelsen af Karthago var nødvendig og skriver sig således ind i fortæl-

6 Casius Dio: fragment 43.1 (oversat til dansk af Marcel Lech).

7 Florus: 1.2.2; Polybios: 1.10.

8 Polybios: 3.8; Florus: 2.2.6; Appian: bog 6, 9.

lingen om, at byen på trods af nederlaget i den anden puniske krig fortsat udgjorde en trussel. Karthago måtte ødelægges, som den indflydelsesrige senator og historiker Cato den Ældre plejede at slutte ethvert indlæg i senatet af med sige. Men Polybius beskriver også, at der var dem, som mente noget andet. Endda peger han på, at kritikere opfattede den tredje krig som urimelig og endda uromersk, og Velleius Paterculus mere end insinuerer, at Rom ledte efter en grund til at genoptage krigen mod Karthago.⁹

Måske er det denne kritiske tradition, som historikeren Appian fra Alexandria skriver sig ind i, da han i midten af det 2. århundrede e.v.t. beskriver, hvordan det især er medlemmerne af det romerske senat, som ønsker endnu en krig mod Karthago. I et nyligt speciale indleveret på SDU har historikeren Frederik Niels Soelberg demonstreret, hvordan senatet ifølge Appian ikke var interesseret i fred, men fra starten lagde planer for ødelæggelsen af Karthago lige meget hvordan, modparten end måtte agere. To passager fra Appians bog om krigen i Nordafrika illustrerer det dobbeltspil, som tilskrives romerne.

Fordi Senatet på forhånd havde besluttet sig for, at man ville gå i krig, undskyldte det sig hånligt med, at kartaginiensernes forsvar over for romerne på ingen måde var tilfredsstillende. Foruroligede spurgte de derfor om, at hvis de havde gjort noget galt, hvordan de så kunne imødekomme romernes anklage. Senatet svarede med en enkelt sætning: Hvis I tilfredsstiller romerne!¹⁰

De udsendte straks konsulerne som hærførere... med den hemmelige ordre, at de ikke måtte stoppe krigshandlingerne, før Karthago var jævnet med jorden.¹¹

Et andet element i romersk historieskrivning, som vidner om, at visse af Romerrigets historikere så kritisk på ødelæggelsen af Karthago, finder man i det generelle synspunkt, at det manglende mådehold og den interne uro i Rom, som endte med at ødelægge republikken, tog sin begyndelse netop med Karthagos fald. Indtil det øjeblik i 146 f.v.t., hvor Rom definitivt fjernede den sidste eksterne trussel mod imperiet, udgjorde romerne ifølge flere af Romerrigets historikere et overvejende homogent folk, der evnede at holde sammen i kampen mod stærke ydre fjender. Men med Karthagos fald begynder romerne, især medlemmerne af den politiske elite, at bekrige hinanden.

ROMS KRIGE I SPANIEN

Spanien er den anden af Roms store kamppladser. Erobringen af den iberiske halvø var en langstrakt affære. Rom var allerede involveret i Spanien under den anden og tredje puniske krig, men det er først med Augustus' felttog i 10'erne f.v.t., at Spanien helt

9 Polybius, 36.9; Velleius Paterculus: 1.12-13.

10 Appian: bog 8.1., 74 (oversat til dansk af Marcel Lech).

11 Appian: bog 8.1., 75 (oversat til dansk af Marcel Lech).

underlægges romersk overherredømme. Der var dem, som fejrede Scipio Aemilianus' ødelæggelse af den nordspanske by Numantia i 133 f.v.t. Et eksempel på det findes hos historikeren Velleius Paterculus (ca. 19 f.v.t. til 31 e.v.t.), som i sin Romhistorie lover bybetvingeren Scipio med følgende lovtale:

Efter de mange nederlag ved Numantia blev Scipio Africanus Aemilianus, sejrherren fra Karthago, valgt til konsul for anden gang, og han blev sendt til Spanien, hvor han fuldt levede op til det ry for taperhed og held, som han havde opnået i Afrika. Inden der var gået et år og tre måneder, havde han omsluttet Numantia med belejringsværker, indtaget byen og jævnet den med jorden. Ingen anden mand har hverken før eller siden opnået et sådant udødeligt ry som bybetvinger, og ved at udslutte Karthago og Numantia befriede han os ikke blot for frygt, men han fjernede en skamplet fra vores navn.¹²

Ved at sammenligne Numantia med Karthago bliver det muligt for Velleius at italesætte frykten for spanierne som en af de vigtigste grunde til at ødelægge byen ud over behovet for militær oprejsning efter den stribe af nederlag, som de romerske hære led i forsøget på at besejre den. Men blandt andre historikere spores der en udtalt skepsis især omkring de krige, romerne udkæmpede frem til republikkens fald i midten i det 1. århundrede f.v.t.

I en generel betragtning af spaniernes skæbne skriver historikeren Florus i midten af det 2. århundrede e.v.t.:

Spanierne har aldrig haft planer om at forene deres styrker for at gøre fælles front mod os – hverken med det formål at forsvare deres frihed eller for at bevare herredømmet [...] men det var først efter, at romerne havde besat Spanien, at de – som de eneste af de besejrede provinser – indså deres fulde styrke.¹³

Med bemærkningen om, at spanierne aldrig gjorde fælles front mod romerne og dermed ikke udgjorde nogen egentlig trussel, minder Florus læseren om, at Roms krige på den iberiske halvø ikke blev udkæmpet ud fra et defensivt hensyn. Samme tilgang finder man hos Appian, som beskriver, hvordan den romerske general Lucius Lucullus (konsul 151 f.v.t.) førte ulovlig krig i Spanien i jagten på hæder og i et forsøg på at rette op på sin egen dårlige økonomi:

Lucullus nærrede en voldsom trang efter anerkendelse, og fordi han var i akut pengenød, angreb han uden lovhjemmel vaccaierne, en anden keltisk befolkning som levede ved siden af arevacierne, et folk

12 Velleius Paterculus: 2.4 (oversat til dansk af Karen Fog Rasmussen).

13 Florus: 1.33 (oversat til dansk af Karen Fog Rasmussen).

der aldrig havde bekriget romerne eller gjort Lucullus selv noget som helst.¹⁴

Endelig er det i samme forbindelse værd at notere sig, hvordan Appian leverer en gripende beretning om ødelæggelsen af Numantia, som understreger, at Scipio gik for lagt i erobringen af byen, hvilket yderligere bidrager til fortællingen om, at den iberiske halvø led unødigt i forbindelse med romernes erobring, og at Scipio handlede uden mandat, da han besluttede at ødelægge byen, enten fordi han mente, at det tjente Roms interesser bedst, eller måske mere sandsynligt i Appians øjne, fordi han ikke kunne undslå sig den hæder, som erobringen af den tapre by ville kaste af sig.¹⁵ Derudover er det værd at overveje, om der netop i det 2. århundrede e.v.t., hvor kejserpaladset husede et spansk dynasti, var et særligt fokus på Spanien og spaniernes skæbne i erobringen af den iberiske halvø, og om spanierne som helhed indtog en mere heltemodig og stolt positur, end tilfældet var i det 1. århundrede, da Velleius Paterculus og historikeren Strabon kommenterede på annekteringen af Spanien. Noget kunne tyde på, at det ikke længere sømmede sig at fejre ødelæggelsen af spanske byer og folkeslag på helt samme måde, som Velleius gjorde det i citatet ovenfor, men der er måske også sket et skred i den måde, hvorpå Romerrigets historikere anskuede Roms brug af vold. Historikernes syn på krigen i Spanien er et andet spørgsmål, som vi undersøger i projektet.

DE MITHRIDATISKE KRIGE

En af de andre store krige, som romerne udkæmpede i den republikanske tid, var krigen mod Mithridates 6., konge af det lilleasiatiske kongedømme Pontos. Mithridates og hans pontiske kongerige, som i slutningen af det 2. århundrede f.v.t. blev regnet for et klientkongedømme, var Roms største eksterne fjende i 1. århundrede f.v.t. Ikke sådan at forstå, at Mithridates var stærk nok til at true Roms eksistens eller greb om Middelhavsverdenen i bred forstand, men som konflikten udviklede sig, blev det stadig mere tydeligt, hvor vanskeligt det var for romerne at diktere den politiske dagsorden i de områder, som ikke lå direkte under deres kontrol. F.eks. lykkedes det ikke bare Mithridates at overtage kontrollen med nabokongedømmerne Bithynien og Kappadokien, han formåede også at slå et angreb udført af romerske generaler tilbage, erobre provinsen Asia og føre krigen ind i Europa.

Mithridates begik en massakre på romere og andre italienske borgere bosiddende i de græske byer på den lilleasiatiske vestkyst, hvorefter en pontisk hær under ledelse af hans generaler erobrede både Athen og havnebyen Piræus. Det er den romerske general Sulla, som besejrede Mithridates' hære først i Grækenland og siden på den lilleasiatiske side af Marmarahavet. Pontos blev aftvunget store krigsskadeserstatninger og presset til at afstå kongerigets flåde, men da Sulla måtte haste tilbage til Italien og den ventende borgerkrig mod ærkefjenden Marius, havde han hverken tid, midler eller soldater nok til at besejre Mithridates. Krigen fortsætter derfor kort

14 Appian: *Lib.*, 51 (oversat til dansk af Marcel Lech).

15 Appian: bog 6, 90-98.

tid efter, da den romerske general Lucius Lincinius Murena (praetor 88 f.v.t.) indledte et angreb på Pontos i år 83 tilsyneladende uden autorisation fra Sulla, som nu havde gjort sig selv til diktator. Murena led et ydmygende nederlag. For at sikre ro i regionen lover Sulla Mithridates en snarlig ratificering af den fredsaftale, man indgik efter den første mithridatiske krig, men da Sulla dør i 78, er der endnu ingen aftale. Da det romerske senat afviser al snak om fred og påbegynder en tydelig mobilisering i Lilleasien, angreb Mithridates igen i det, der skulle blive den tredje og sidste krig mellem Rom og Mithridates. Da Roms stjernegeneral Pompejus endelig besejrede Mithridates i 66, var der gået 13 år, siden Rom under ledelse af aristokraten Lucius Lucullus gik ind i Pontus. Krigen begyndte godt for romerne. Mithridates led fra starten store tab, men som kamphandlingerne trak ud, blev kongen gradvist stærkere og kunne i 67 tilføje Lucullus' hær et smertefuldt nederlag, som året efter gjorde det muligt for Pompejus at overtage kommandoen, besejre Pontos og i tilgift underlægge sig hele Lilleasien, Kaukasus og store dele af Levanten.

Hvor moderne historikere er enige om, at Mithridates var ansvarlig for krige-
ne mod Rom, så er Romerrigets historikere delte i spørgsmålet om, hvem der bar ansvaret for de tre krige. Der er dem, som fremstiller Mithridates som en betydelig trussel mod Rom. Velleius Paterculus fokuserer på massakren,¹⁶ som Mithridates orkestrerede mod romerne i provinsen Asien, og sammenligner den trussel, Mithridates og Pontos udgjorde, med Hannibal og Karthago. Også Florus taler truslen fra Mithridates op. Her hører vi, hvordan det tog 40 år at besejre Mithridates, men kun 13 år at besejre Hannibal, at Rom måtte sende sine bedste generaler, og at det var Mithridates' ambitioner, som førte de mange krige med sig.¹⁷

Andre af Romerrigets historikere mente derimod, at ansvaret for krigen lå hos den romerske senatselite, der ifølge dem konkurrerede om de økonomiske og politiske gevinster, som en sejr over den genstridige konge ville afstedkomme. Mithridates fremstilles ikke som et uskyldigt offer. Kongens ambition om et pontisk storrige og den konfrontatoriske stil, der prægede hans Rompolitik, træder tydeligt frem også i den del af historieskrivningen, som forholder sig kritisk over for Rom. Men det er de toneangivende senatorer, som tilsyneladende ikke ønskede freden. I sin Lucullus-biografi beskriver Plutark, hvordan Lucullus og Marcus Aurelius Cotta (begge konsuler i 74) afviste de pontiske udsendinge, som søgte at få fredsaftalen ratificeret, mens Appian i værket *De Mithridatiske Krige* beskriver, hvordan romerne fremprovokerede udbruddet af både den første og den anden mithridatiske krig.¹⁸

Samme tilgang findes hos historikeren Sallust, som i værket *Historie* lader Mithridates komme til orde i et fiktivt brev stilet til partherkongen Arsakes. Her beskriver Mithridates, hvordan Roms ekspansion var drevet af grådighed; et udsagn, som Sallust senere fulgte op i værket om politikeren Catalina, hvor han med sine egne ord beskrev,

16 Velleius Paterculus: 2.18.1.

17 Florus: 1.40.

18 Plutark: *Luc.*, 5-6; Appian: bog 12, 87.

hvordan romerne efter Sullas sejr i den første krig plyndrede Pontos i et sådant omfang, at der ikke var noget tilbage til de besejrede.¹⁹

FORBINDELSEN MELLEM EKSPANSION OG INDENRIGSPOLITISK URO

De få eksempler, som jeg har gennemgået her, tegner et komplekst billede af, hvordan den romerske imperialisme blev opfattet af Romerrigets egne historikere. På den ene side var de ikke pacifister i den forstand, at de kritiserede Roms krigsførelse generelt. Man sporer også en generel beundring af de generaler, som vandt de store krige, dem, hvor Roms sikkerhed var på spil. Omvendt er det tydeligt, at idéen om defensiv imperialisme ikke er groet i historikernes haver. Deres fokus er ofte rettet mod menneskets ærgerrige natur og elitens jagten på berømmelse.

Flere historikere beskriver en direkte sammenhæng mellem Roms ekspansion og den interne uro, som præger især de sidste århundreder af Roms republikanske historie. Borgerkrigene mellem Marius og Sulla handlede ikke mindst om kommandoen mod Pontos i forbindelse med den første mithridatiske krig, mens krigene mellem Cæsar og Pompejus udsprang som en direkte konsekvens af Cæsars krig i Gallien.

Flere historikere mener endda, at Roms problemer startede med den over-søiske ekspansion. I en tale tillagt kejser Augustus' ven og rådgiver Maecenas skriver Cassius Dio:

At det er sandt hvad jeg siger, er vores fortid et bevis på: Så længe vores befolkning ikke var så talrig og vi ikke adskilte os synderligt fra vores naboer, virkede vores politiske system fint og vi underlagde os stort set hele Italien, men fra det øjeblik vi forlod vores land og drog ud over havet mod mange lande og øer, ja fyldte hele havet og hele jorden med vores navn og vores magt, har vi kun haft problemer. I begyndelsen var det kun herhjemme og inden for murene vi blev splittet i rivaliserende grupper, men efterfølgende spredte vi denne virus til vores legioner.²⁰

Samme synspunkt ser man hos flere andre historikere, f.eks. hos Florus, der ligesom Dio kobler Roms ekspansion med republikkens fald og endda overvejer, om ikke det havde været bedre, hvis romerne havde nøjes med at underlægge sig Italien.

Der var naturligvis stor hæder og ære forbundet med erobringen af så rige og mægtige provinser som Gallien, Thrakien, Kilikien og Kappadokien – og også armenernes og britannernes land – for selv om den reelle betydning var minimal, så bidrog det til at forstærke imperiets omdømme, men samtidig var det skændigt og yderst be-

19 Sallust: *Hist.*, fragment 6; *Cat.* 11.

20 Cassius Dio: 52.16 (oversat til dansk af Marcel Lech).

klagelsesværdigt, at der på hjemmefronten havde været interne kampe med borgere, allierede, slaver og gladiatorer, for ikke at tale om et totalt splittet senat. Faktisk er jeg ret sikker på, at det romerske folk havde været bedre tjent med at have nøjedes med Sicilien og Afrika – eller sågar helt at have undværet provinser – og så blot have koncentreret sig om herredømmet over det italiske landområde, fremfor at udvide deres magtområde så voldsomt, at de bukkede under for deres egen styrke.²¹

Ligeledes er der et forbehold over for brugen af overdreven vold. Nok fejrede Velleius Paterculus Numantias fald og Scipio, men opfattelsen blandt historikerne synes generelt snarere at være den, at Rom gik unødigt hårdt til værks som f.eks. i Spanien, hvor Roms krige beskrives som uretfærdige eller endda ulovlige. Selv Polybius, der selv deltog i den tredje puniske krig, er åben om den samtidige kritik, der tilsyneladende rejste sig i forbindelse med ødelæggelsen af Karthago.

Selv om flere historikere mener, at det havde været bedre at holde sig til Italien, så var der dem, som argumenterede for, at romerne kultiverede de erobrede folkeslag, ikke mindst i den vestlige del af Romerriget. En af dem er den græske historiker og geograf Strabon fra Amaseia i det centrale Lilleasien. I sin beskrivelse af Roms erobring af Spanien og Gallien skriver Strabon i starten af det 1. århundrede:

På grund af det romerske overherredømme blev de barbariske folkeslag, der levede hinsides massilioterne, med tiden mere civiliserede, og i stedet for at føre krig fandt de sammen i samfund og praktiserer nu landbrug.²²

Strabon havde aldrig selv rejst i den vestlige del af Romerriget. I stedet havde han sin viden om romernes virke i de vestlige provinser fra sin tid i Rom. Strabon var langt fra nogen ubetinget beundrer af romerne, som han andre steder i værket portrætterer som mere praktiskorienterede end elegante med større hang til – eller flair for – ingeniørarbejder end for kunsten. Strabon kritiserer f.eks. Roms erobring af Korinth i midten af det 2. århundrede f.v.t. og skoser romerne for deres skandaløse behandling af græske kunstværker. Alligevel videreformidler han ukritisk romernes egen fortælling af, hvordan de, men især kejser Augustus, bragte fred, velstand og en mere ”civiliseret” levevis til de dele af riget, som lå uden for den græske verden.

Overordnet set peger de indledende studier altså på, at der blandt Romerrigets historikere var flere forbehold over for Roms voldelige fremfærd, ikke mindst i de krige, hvor romerne var klart overlegne. Dermed tyder det på, at kritikken over for Roms ekspansion havde en mere generel karakter end blot en afstandtagen fra de generaler, som gik for langt i krigene mod Roms fjender. At der var skepsis over for Roms ekspansion

21 Florus: 1.47.4-6 (oversat til dansk af Karen Fog Rasmussen).

22 Strabon: 4.1.5 (oversat til dansk af Marcel Lech).

og selve opbygningen af imperiet antydes også af den temmelig udbredte kobling mellem ekspansionen og den betydelig interne uro, som førte til politisk vold, borgerkrig og endelig til republikkens fald. Blandt de historikere, som understreger forbindelsen mellem ekspansionskrigene og den interne uro i Rom, skildres imperiet ikke som et fælles gode, men som en belastning, der tyngede Rom, ikke mindst fordi ønsket om militær berømmelse gjorde det stadig vanskeligere at bevare samhørigheden både internt blandt medlemmerne af den politiske elite og på tværs af de sociale lag.

Men hvordan med befolkningen i de erobrede områder, havde de ifølge Romerrigets historikere gavn af romersk overherredømme? Strabons lovprisning af, hvordan Augustus civiliserede befolkningen i Gallien og Spanien taler ind i romernes egen selvforståelse som dem, der civiliserede barbarerne. Romerriget beskrives af nogle kommentatorer som én stor bystat, hvor den romerske hær stod for sikkerheden, og hvor Rom gav fuld borgerret til de provinsboere, der var loyale over for Rom ved enten at tjene som hjælpetropper eller i administrationen af riget f.eks. som lokale embedsmænd og rådsmedlemmer.

Mange af Romerrigets lokale nobiliteter var stolte romere. Selv om flere medlemmer af de lokale eliter var sig deres ophav tydeligt bevidst, så overtog de latin, især i de vestlige provinser, og romerske navneskikke, arkitektur og materielkultur også i de græsktalende provinser, hvor en karriere i hæren eller i den kejserlige administration forudsatte, at man kunne latin. Mange af de overleverede historikere kom fra provinserne, det gælder f.eks. for Florus, Appian og Cassius Dio, mens andre som Livius og Velleius Paterculus kom til Rom fra de italienske bystater. Fælles for dem var, at de var romerske borgere med tilknytning til den romerske magtelite. Tacitus, Dio og Velleius Paterculus var alle senatorer og havde politiske karrierer bag sig, da de skrev deres værker om Roms historie.

Andre historikere som Polybius og Strabo havde ikke romersk borgerskab, men var på anden vis tæt knyttet til den romerske magtelite, ikke mindst Polybius med tætte bånd til Scipionerne, en af de mest indflydelsesrige familier i Rom på daværende tidspunkt. Men også Dionysius, som kom til Rom i tiden under Augustus for at studere latin og skrive om romerske forhold, fremstår tæt på den romerske elite. I hvert fald leverer han et sympatisk, nærmest panegyrisk portræt af Roms tidlige historie, hvor romerne og det samfund, de indrettede, fremstår civiliseret og veludviklet, nærmest som en græsk bystat i klassisk tid. Der var dem, der som Tacitus mente, at provinsboerne tabte deres frihed i bestræbelserne på at indoptage romersk levevis, og dem, der som Plutark mindede om, at f.eks. grækerne stadig var underlagt romersk overherredømme, selv om de færdedes hjemmehav i romerske kredse.²³

Sicilianeren Diodor, der skrev i det 1. århundrede f.v.t., og den jødiske historiker Josefus i det 1. århundrede e.v.t., beskrev begge de negative sider af romersk overherredømme. Modsat Diodor havde Josefus romersk borgerskab og var knyttet til den flaviske kejserfamilie. Hans værk *Den Jødiske Krig* er imidlertid af historikeren Jon Davis overbevisende blev læst som en konsekvens af jødernes egne fejl, men også som

23 Tacitus: *Agri.*, 21.6; Plutark: *Moralia*, 813c-814a.

en rettesnor for, hvordan man finder tilbage til Jahve, hvorfor teksten både taler til romerske og jødiske læsere. Et af de spor, projektet følger, er netop de konsekvenser, som Roms erobring af Judæa fik for de jødiske samfund.

Jeg har her primært fokuseret på den historiografiske del af projektet. Så hvad med projektets den anden del, spørgsmålet om, hvad det var, som drev Roms fortsatte ekspansion? Svarene afhænger af, hvad vi når frem til, når vi læser de analyser og vurderinger, som Romerrigets historikere leverer i deres forsøg på at forstå Roms udenrigspolitiske valg.

Det bliver helt afgørende at vurdere romernes valg på tidens egne præmisser. Analyser, som beror på moderne betragtninger af, hvad der er en rimelig respons på geopolitiske konflikter, øger ikke forståelsen af romernes ageren eller de valg, de foretog. Det er mest rimeligt at antage, at romerne flere gange frygtede deres fjender eller i det mindste, at de i deres optik foretog rettidige militære dispositioner for at undgå, at modstanderne blev endnu stærkere. John Rich minder f.eks. om, hvor vanskeligt det er at vurdere følelser, ikke mindst på afstand af tid. Måske frygtede romerne faktisk, at Karthago kunne genvinde fortidens styrke og igen udgøre en trussel mod Roms sikkerhed og interesser i Middelhavsregionen.

Det er også åbenlyst, at den geopolitiske situation i både Italien og Middelhavsverdenen generelt var kendetegnet af en udstrakt grad af anarki, i hvert fald indtil midten af det 2. århundrede f.v.t., hvor Rom efter sejrene over Karthago og Makedonien indtog rollen som regionens politimand. Man skal derfor ikke underkende, at ethvert samfund måtte være parat til at agere resolut og rettidigt for at sikre egen overlevelse eller som minimum være parat til at indgå alliance med stærkere partnere og dermed afstå hele eller dele af statens suverænitet.

Den realisme-teoretiske tilgang til den geopolitiske situation i Middelhavsregionen har dermed fremmet vores forståelse af Roms udenrigspolitiske valg op gennem den tidlige og mellemste republik (ca. 509-133 f.v.t.), men vi må her endnu engang huske på, at den realisme-teoretiske tilgang til Roms ekspansion især hviler på de mere patriotiske historikere Polybius og Livius, som ikke overraskende tillægger Roms fjender en betydelig del af ansvaret for krigenes udbrud. Vender man sig derimod mod flertallet af historikere, så tyder vores tidlige læsninger af deres værker på, at politisk og materiel ærgerrighed bør medregnes som en væsentlig årsag til Roms fortsatte ekspansion.

Samlet set afhang vurderingen af, hvorvidt en krig var berettiget eller ej. Altså om der eksisterede en reel trussel mod Roms sikkerhed eller allierede og dermed i sidste ende et motiv, som ikke alene eller for størstedelens vedkommende handlede om personlig vinding eller romerske ambitioner om sejr for sejrens skyld. Med eksemplerne her in mente er det interessant, at Romerrigets egne historikere faktisk underbygger William Harris' konklusion, at Roms krigsførelse og ekspansion var drevet af økonomiske hensyn og ønsket om berømmelse. Men mindst lige så interessant er det, at Harris ikke rigtigt inddrager de senere historikers analyser af, hvorfor Rom fortsatte sin ekspansion, indtil Europas hidtil største landbaserede imperium var blevet etableret.

Hvor udbredt det synspunkt var blandt oldtidens historikere, er omdrejningspunktet for projektets arbejde i de kommende år.

PUBLICERET MATERIALE

- Appian: *Roman History* 6. *The Iberian Book*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.appian-roman_history_book_vi_wars_spain_fragments.2019.
- Appian: *Roman History* 8.1. *The African Book*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.appian-roman_history_book_viii_1_punic_wars.2019.
- Appian: *Roman History* 12. *The Mithridatic Wars*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.appian-roman_history_book_xii_mithridatic_wars.2019.
- Bang, Peter Fibiger: "The Roman Empire". I Peter Fibiger Bang, C. A. Bayly og Walter Scheidel (red.): *The Oxford World History of Empire, Volume 2: The History of Empires*, Oxford: Oxford University Press, 2021, 240-289, doi: 10.1093/oso/9780199772360.001.0001.
- Cassius Dio: *Roman History*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.dio_cassius-roman_history.1914.
- Davis, Jonathan: "Covenant and pax deorum: Polyvalent prodigies in Josephus' Jewish War", *Histos*, 13, 2019, 78-96.
- Eckstein, Arthur M.: *Mediterranean Anarchy, Interstate War and The Rise of Rome*, Berkeley, Los Angeles og London: University of California Press, 2006.
- Florus: *Epitome of Roman History*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.florus-epitome_roman_history.1929.
- Frank, Tenney: *Roman Imperialism*, New York: The Macmillan Company, 1914.
- Harris, William: *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70*, Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Mommsen, Theodor: *Römische Geschichte*, Leipzig: Weidmann Verlag, 1854-1885.
- Plutark: *Lives. Lucullus*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.plutarch-lives_lucullus.1914.
- Plutark: *Moralia*, Loeb Classical Library.
- Polybius: *The Histories*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.polybius-histories.2010.
- Rich, John: "Fear, Greed and Glory: The course of Roman war-making in the middle Republic". I John Rich og Graham Shipley (red.): *War and Society in the Roman World*, London: Routledge, 1993, 38-68, doi: 10.4324/9789203075548.
- Sallust: *The Histories*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.sallust-histories.2015.
- Sallust: *The War with Catiline*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.sallust-war_catiline.2013.
- Schwarts, Adam: "Thukydide. Den peloponnesiske Krig. 1. bog". *Aigis: nordisk tidsskrift for klassiske studier*, 18 (1), 2018, 1-82.
- Soelbjerg, Frederik Niels.: *Appians fremstilling af romersk imperialism, upubliceret speciale, Historie, SDU*, 2023.
- Strabon: *Geography*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.strabo-geography.1917.
- Tacitus: *Agricola*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.tacitus-agricola.1914.

Thukydide: *History of the Peloponnesian War*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.thucydides-history_peloponnesian_war.1919.

Thukydide: *Den peloponnesiske Krig*, bog 1, oversat til dansk af Adam Schwartz i *AIGIS*, 18 (1), 2018.

Velleius Paterculus: *Compendium of Roman History*, Loeb Classical Library, doi: 10.4159/DLCL.velleius_paterculus-compendium_roman_history.1924.

JESPER MAJBOM MADSEN
PROFESSOR, PH.D.
INSTITUT FOR KULTUR- OG SPROGVIDENSKABER
SYDDANSK UNIVERSITET
MAJBOM@SDU.DK